

אליהו הנביא ביצירת איציק מאנגר

דב נוי

לפני למעלה מארבעים שנה פרסמתי בחוברת "מחניים", שבעריכת הרב מנחם הכהן, את מאמרי הראשון הכרוך בדמותו של אליהו הנביא,¹ ומני אז מעסיקה אותי דמות זו הן במחקר, ובעיקר – בהוראה ובהרצאות. בביבליוגרפיה הראשונה של כתבי, הערוכה על ידי עדנה היכל,² צוינו בעמוד כ"ו ארבעה מאמרי על אליהו הנביא, והבודק שם (עמ' כז) את העיול "גיבור(ים)" נוכח לדעת, שזוהי דמות ה"גיבור" השכיחה בביבליוגרפיה זו יותר מכל דמות-גיבור אחרת. מגמה זו, של העדפת דמות אליהו הנביא, לא השתנתה גם בביבליוגרפיה השנייה של כתבי, שגם היא נתחברה ונתפרסמה על ידי עדנה היכל.³ חשבתי אפוא כי בהמשך להתייחסותי ולהתעניינותי בדמות אליהו הנביא, אקדיש רשימה זו ליצירת איציק מאנגר, הטרוכדור היהודי האחרון (1901 צ'רנוביץ – 1969 גדרה), שהיה קשור בכל נימי נפשו לדמויות היוצרים העממיים היהודים, אשר אליהו הנביא הוא אחד מהם.

נתחיל בבלדה (בתרגומו של שמשון מלצר, שבשנים 1930-1932 היה מורי ורבי לעברית, בעיר לידתי קולומיה שבמזרח גליציה)⁴ המתחילה ב"רועה, ואבדה לו כבשה מן העדר". הוא הולך הר למעלה (במקור: גייט ער באַרג אַרױף), הולך הר למטה (במקור: גייט ער באַרג אַראָפּ)/ומחפש כבשתו כך כסדר" (ראה להלן, הע' 6). בדרכו הרועה פוגש רב זקן ואליהו הוא פונה בבקשת עזרה: "וי לי וי לי/ כבשה כי איבדתי. וי לי וי, כבשתי שהפסדתי". שם כבשתו הוא "טריילי", ו"בשם זה הרועים הכירוה". תשובת הרב הזקן,

1 ראה דב נוי, "אליהו הנביא בליל הסדר", מחניים מד (תש"ך), עמ' 110-116.

2 ראה עדנה היכל, "רשימת כתבי דב נוי בחקר הפולקלור והאגדה התלמודית-המדרשית", מחקרי המרכז לחקר הפולקלור ז (תשמ"ג); קובץ של שש מאות עמודים המוקדש על ידי תלמידים, עמיתים ורעים לדב נוי, במלאות לו שישים שנה, עמ' יא-ל.

3 ראה עדנה היכל, "רשימה שנייה", מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי יג-יד (תשנ"א-תשנ"ב; חוברת המוקדשת לדב נוי, במלאות לו שבעים שנה), עמ' 11-18.

4 השווה היכל (לעיל, הע' 2), עמ' יב הע' 4.

הניתנת "בקול השקט, הרועף", היא לאמיתו של דבר עצה לרועה להשלים עם גורלו; סיום דברי הרב הוא "אם איבדת כבשה, הן איבדת/ והרי גם כוכב – הוא מאיר ומזהיר, ופתאום נעלם – והפסדת".

הדמות השנייה שפוגש "הרועה הקטן מהלך והולך" היא "נערה כל-כולה בצחור". הרועה חוזר על דבריו לרב הזקן, אך תשובת הנערה אינה שונה מתשובת הרב: "אם איבדת כבשה, הן איבדת/ והרי גם הפרח – יפרח ויפרח, ופתאום הוא קמל – והפסדת".

ההבדל בין הרב הזקן לנערה בצחור הוא בדימויים הלקוחים מעולם השמימי הרחוק של הרב המרחיק את עדותו, ומעולם הארצי הקרוב של הנערה ("כוכב" בדברי הרב מול "פרח" בדברי הנערה). מבחינת התכלית של הדברים, אין הבדל בין שני היועצים, המייעצים לרועה ויתור, איבוד והפסד.

שונה הפגישה השלישית (השיר בנוי לפי המתכונת של 1+2 האופיינית למאנגר כיוצר יהודי) של הרועה עם מי שנראה לו לכתחילה כ"זקן עובר-דרך", אך מתברר כי "אותו הזקן הוא היה אליהו". נביא את הבית השלישי, שבו מתקיימת פגישת הרועה עם אליהו הנביא, במקורו של מאנגר⁵ ובתרגומו של מלצר⁶:

גייט דאָס פאַסטוּכל, גייט און גייט,
טרעפט ער אַ בעטלער אָן אַלטן:
"אַלטער בעטלער, צי וויסטו נישט,
וואו מיין שעפעלע ליגט באַהאַלטן?"
דער בעטלער איז אליהו הנביא געווען,
האַט ער אים ביי דער האנט גענומען.
זענען זיי געגאנגען אַ טאָג, א נאַכט,
ביז זיי זענען צו א פעלד געקומען.
פון סאַמע גאָלד איז דאָס פעלד געווען,
אַ זילבערנער טייך אינמיטן.
און אויפן פעלד האט דאס שעפעלע געטאנצט,
ביז דער טאָג האָט זיך געביטן.

5 איציק מאַנגער, ליד און באלאדע, ניריארק 1952 (המהדורה הישראלית של "לעצטע נייעס" כוללת מבוא של מ' צאנין, כחמש מאות עמודים של שירים שנכתבו משנת 1920 עד 1950). בעמודים 100-98 נדפסה "די באלאדע פונעם פארלירענעם שעפעלע", שתורגמה גם על ידי בנימין טנא (ראה להלן, הע' 10) בשם "הבלדה על השעה האוּבד" (עמ' 44-42).

6 שמשון מלצר (עורך ומתרגם), על נהרות – עשרה מחזורי שירה מיידיש, תל-אביב 1977, עמ' 47-49: "הבלדה של הכבשה האבודה".

ארבע השורות האחרונות של השיר מהוות את סיומו:

האַט אליהו הנביא אַזוי געזאגט:
"אומזיסטיקע טרערן רינען.
פארלירט אַ פאַסטוּכל זיין שעפעלע אין פעלד
האַט עס גאָט ברוך הוא געפינען".

שתי השורות האחרונות (מבין השלוש) של אליהו הנביא בסיום השיר חוזרות (לשם הדגשה) במקור היידי, אך החזרה חסרה בתרגום העברי:

ואולם הרועה הקטן מהלך
והולך ופוגש בַּזֶּקֶן עובר-דרך:⁷
"הו זקן זקני, הידעת אולי
המקום כבשתי בו נסתרת?"
ואותו הזקן הוא היה אליהו,
נטלו בידו ואמר: "ידעתיהו".
והלכו כל היום והלכו כל הליל
ולשדה הם בבוקר הגיעו.
והיה השדה כל-כולו של זהב
ונהר בו עבר משל כסף.
וקפצה הכבשה בשדה ורקדה
עד השמש שקעה אל העשב.
ואליהו הנביא כך אמר לרועה:
"לחינם דמעוּתִיךְ נשָׁכּוּ.
אם איבד הרועה כבשתו בשדה,
ימצאנה השם, מבורך הוא".

7 תרגום המילה "בעטלער" כ"זקן עובר-דרך" (הרועה פונה אליו "הו, זקן זקני", ולא כמו במקור, "אלטער בעטלער" – "קבצן זקן") צריך תיקון לאור יחסו של מאנגר אל ה"קבצן" וה"קבצנות", שאינם הוא מזדהה. שירו "בעטלער-לעגענדע" תורגם על ידי שלושה מתרגמים (בנימין טנא, נתן יונתן, דב נוי), ושלושתם משתמשים במילה "קבצן". אחד משלושת הקבצנים בשיר הוא מנהיגם (בחום השיר הולכים השניים אחריו) והוא מכריז בשיר: "ארעמקייט דו מיין קייגרייך" (ב' טנא: "הדלות, ממלכתי לי את!"; ג' יונתן: "את עניות – מלכותי היפה"; ד' נוי: "דלות, את מלכות לי"). נושא הדלות, העניות והקבצנות בשירת מאנגר לא זכה עדיין לדין מפורט.

השיר הוא אחד השירים ה"רליגיוזיים", אשר רבים מאוד כמותו בשירת איציק מאנגר. רובם מוקדש לדמותו של הבעש"ט, ולאחד מהם (נכתב לפני מלחמת העולם השנייה) כותרת: "סאנקט בעש"ט".⁸ הקובץ הראשון של שירי מאנגר (1921) כולל מחזור של חמישה שירים, שכותרתו "שירי הבעש"ט".⁹

בשירנו מטיב אליהו הנביא עם הרועה, בניגוד לסיפורי המקרא שבסוף מלכים א' ובהתחלת מלכים ב'. הוא מובילו בידו אל השדה הזהוב שבו קופצת ורוקדת כבשתו, והוא מחזיר לו אותה, כאשר בסוף דבריו הוא נוהג בצניעות כלפי עצמו ומבליט את זכותו של השם המבורך, שהוא המוצא כבשות אבודות בשדה.

השיר השני הוא שיר ארוך, בן עשרה בתים (ארבעים שורות), שאלהו הנביא נזכר בו (מלבד בכותרת) רק בבית הראשון והאחרון. נביא את שני הבתים האלה במקור ובתרגום של בנימין טנא,¹⁰ ונסתפק בתרגום עברי של התכונות העיקריות הכרוכות באליהו הנביא כגיבור העממי של יהודי מזרח אירופה, כפי שהן באות לביטוי בשיר.

אָ ליד וועגן אליהו הנביא

דער אַלטער אליהו הנביא

גייט ווי אַ בעטלער פארשטעלט,

מיטן פירל אונטערן ארעם

זינט יאָרן איבער דער וועלט.

(בתים 2-9)...

אויף עדער שוועל שטייט אליהו הנביא,

אָ קלעזמער פון נעכטיקע טעג,

ער נעמט די לבנה אין טאָרע

און לאָזט זיך ווייטער אין וועג –

ובתרגומו של בנימין טנא:

שיר על אליהו הנביא

אליהו הנביא הזקן

מחופש כפושטיד,

8 השווה לעיל הע' 5, עמ' 189-191. השיר הוקדש על ידי המשורר לאחיו נטע.

9 השווה שם, עמ' 70-79.

10 איציק מאנגר, שירים ובלדות, עברית: בנימין טנא, הוצאת "על המשמר", רמת-גן, 1968, עמ' 236-237. למקור השווה לעיל הע' 5, עמ' 403-404.

כינורו מתחת זרועו,

זה שנים בעולם נע-נוד.

(בתים 2-9)...

על הסף אליהו עומד –

כליזמר של התמול שחלף.

נוטל הלבנה לתרמיל

ולדרך הוא שם פעמיו –

במקור היידי מחופש אליהו הנביא הזקן ל"בעטלער" (קבצן) שאין לזהותו עם "פושטיד" שבתרגום; גם תכונותיו של אליהו הנביא המיטיב בשירנו מונעות זיהוי זה.

אליהו הנביא מפיג כנגינתו (ככליזמר האהוב מאוד על יהודי מזרח אירופה) את הפחדים בלב היהודים מפני שפמים רעים של הגויים המתנכלים להם ומפני גרוזיניהם החדים. אך פעולותיו אינן פעולות של מנע והפגה בלבד. לכלות היפיות הוא עונד טבעות, ולתלמידים המצטיינים ב"חדר" הוא מעניק עוגות פרג. פעולתו של אליהו הנביא אינה מצטמצמת לנישואי הכלות ולבני מצוה ב"חדר". הוא עוזר גם בענייני פרנסה, ובנגנו בעיירה שמתקיים בה "יריד", הוא גורם להיפוך השמש (בידי היהודים) לדינרי זהב. אליהו הכליזמר מנגן את מנגינותיו היפות, במיוחד למען בעלי בתים עניים ביותר, ובלילות אפלים הוא משחרר את הלבנה מן העננים המאיימים עליה. בזכותו נהפך גג של רעפים לגג של כסף, הילדים מחייכים במיטותיהם, כי בחלומותיהם הטובים הם מבקרים בארצות מכושפות ובערים רחוקות. האב הסוחר מביא הביתה, בזכות אליהו הנביא, הון רב, ובכללו פנינים, ומובן שאינו שוכח את האם אשר חינוך הילדים בידיה, ומביא קישוט מתאים לשמלת הקטיפה שלה. מתנותיו לאשה ולילדים שומרות על אחדות המשפחה והופכות את ימות השבוע החילוניים לימי חג ושבת. מצויים בהם דגים, חלה ויין, מרק בשר ולפתן.

הבית האחרון בשירנו חוזר, כמנהגו של מאנגר, לבית הראשון, אך אין זו חזרה אוטומטית, ללא שינוי. התרמיל של הכליזמר מתמלא בלבנה הארוזה בו ואליהו ממשיך בנדודיו, המאפיינים אותו גם במקרא.

על שני השירים המנותחים לעיל אפשר להוסיף כמה גרגרים, כדלהלן:¹¹ אליהו הנביא הוא "קבצן זקן", שכוכב אָדוק מנחהו ומביאו למחוז חפצו. תכונתו של אליהו

11 המקור ("אליהו הנביא לייזט אויס דער מאמעס סאמעטן קלייד פונעם לאמבארד") ראה אור בקובץ הנזכר לעיל (הע' 5), עמ' 373-374; לתרגום ("אליהו הנביא פודה את שמלת הקטיפה של אמה מבית העבט") ראה בהערה הקודמת, עמ' 224-226.

הנביא בשיר זה היא שהוא תמיד "מנחם", ופדיית השמלה מבית העבוט היא חלק מנחמה זו.

אליהו הנביא קולט את הבכי של אם המשורר, יורד לארץ והופך למחותן מצד הכלה – "רב אליה התשבי" – הממלא תפקיד חיוני (של רב?) בחופה ובקידושין. הוא "ירקוד עם כולם יחדו" ואל "סעודת העוני" יזמין גם ציפורים מן הגן (המסתפקות במועט). כידוע משירת מאנגר, משמש אליהו הנביא ככליזמר יודע נגן, אך הוא יודע גם כי "הזמר תמיד אור זורע על מחשך מדכך ביותר". בזכות אליהו הנביא "אמי תזרח מנחת" והיא הופכת "מלכה בלתי-מוכתרת/ של דלותנו מרה". הבית האחרון של השיר מבליט כי הבית נשאר תמיד "דל", כפי שאלהו הנביא נמצא תמיד "בדרך".

גם בשירי השואה המרגשים, שנכתבו על ידי מאנגר אחרי חורבן בית ישראל כמזרח אירופה, נזכר שמו של אליהו הנביא. כוונתנו לשיר "מיידיאנעק"¹², שבו מלטף אליהו באצבעותיו הענוגות והעצובות את "ערימות האפר" ולוחש שורה אוקראינית מתוך שיר עם דרלשוני (יהודי-אוקראיני): "אוי, גאטעניו טי נאש" – הו, אלוהים יקר אתה שלנו. אליהו הנביא ישמש במיידיאנק כאנדרטת נצח, כאשר פיאותיו וזקנו פרוצים. זוהי, נדמה לי, הפעם היחידה בשירת מאנגר שהמשורר מזדהה עם פיאות ארוכות, אשר מעולם לא היו לו, ומדבר עליהן בדרך חיובית.¹³ החיוב הזה הוא ביטוי מובהק של אהבת ישראל, המאחדת ביצירת מאנגר המאוחרת את כלל עם ישראל.¹⁴

12 איציק מאנגער, אויסגעקליבענע שריפטן, בעריכת שמואל ראזשאנסקי (השווה מוסטערווערק פון דער יידישער ליטעראטור" נ' 43), בוענאָס אַיירעס ("ייוואָ"), עמ' 255.

13 היחס לפיאות הארוכות הוא בדרך כלל לגלגני ושליילי. השווה בשיר המפורסם בעם כזמר (לפי מגנינת לייבו לעווין): "הידל, רידל, דאס" (רבנו תם): "ער קראצט די פיאות און די בארד און מאַכט (זאָגט) דריי מאָל פע" (השווה ההערה הקודמת, עמ' 265-266).

14 אגב הדפסת הרשימה הזאת ראה אור, בעריכת סיני לייכטר, כך ז' של "האנתולוגיה לשירי-עם ביידיש", ירושלים (הוצאת מאגנס של האוניברסיטה העברית), תשס"ד. (בין חמישים ואחד שירי מאנגר שבכרך זה (בליווי מגנינה, המקור ביידיש ובתעתיק לועזי, בתרגום לעברית ולאנגלית) נכללו השירים הבאים הנוכחים ברשימתי (לפי סדר השירים בכרך): "לאמיר זינגען דאס שיינע ליד – רבינו תם" (עמ' 9-6; עברית: בנימין טנא; מוזיקה: הערץ רובין), "באלאדע פונעם פארלורענעם שעפעלע" (עמ' 47-41; עברית: שמשון מלצר; מוזיקה: מרדכי כ"ץ), "דער אלטער אליהו הנביא" (עמ' 134-137; עברית: בנימין טנא; מוזיקה: מרדכי כ"ץ), "בעטלער לעגענדע" (עמ' 190-192; עברית: דב נוי; כלי תרגום אנגלי; מוזיקה: מאיר נוי). התרגומים האנגליים של השירים דלעיל הם של אסתר קמרן. בעמ' 227 נכללה ביבליוגרפיה מפורטת של יצירות והקלטות א' מאנגר.